

Om järnbäckelugnar och järnbäckelugnar

af

Sune Ambrosiani.

Bland Nordiska Museets förvärf under de sist förflutna åren till den afdelning, som afser att ge en bild af eldens ekonomiska användning, finnas också några ugnar, som äro sammansatta af gjutjärnshällar, eller i hvilka sådana användas åtminstone kring hällen. Den ugnform, som dessa järnbäckelugnar representera, har fått sin utveckling utom Norden, och har troligen hit inkommit från norra Tyskland. Den började få spridning i de nordiska länderna från och med 1500-talets början.

Förut hade man här fått nöja sig med öppna spisar, »skorstensar», tegel- och bäckelugnar för att skydda sig mot det ofta hårda klimatet. I likhet med så många andra nya kulturprodukter uppträda järnbäckelugnarna först i de kungliga slotten och i de andliga och världsliga stormännens fasta hus. Med tiden trängde de ut i vida kretsar, och i många landsdelar voro de ännu för ej många år sedan den vanligaste ugnformen.

Mig veterligen finnes ingen utredning af järnbäckelugnens äldsta historia på främmande botten, men skulle jag våga att uttala en förmodan, så skulle de gå i den riktningen, att man i de otvifvelaktigt spröda och därför ofta trasiga, verkliga bäckelugnarna hade borttagit det murade omkring förbränningsplatsen och i stället omgifvit denna med järnplattor. Därefter utgjordes förbränningsplatsens botten af en järnhäll, dess olika sidor och tak likaså af hvar sin häll och denna sistnämnda var försedd med en så stor öppning, att värmen

obehindradt kunde stiga uppåt in i de värmebehållande öfre ugnspartierna, uppförda af kakel eller i tarfligare fall af tegelsten. Dylika ugnar, som synas ha varit de vanligaste i Norden under 1500-talet, betecknar jag — som jag tror i full öfverensstämmelse med gammalt språkbruk — med namnet *järnkakelugnar*. Järnugnar benämner jag däremot endast den sorts ugnar, som uteslutande består af järnhällar.

Denna min uppfattning af de gamla järnkakelugnarnas utseende afviker i någon mån från Troels Lunds framställning af dem i andra delen af hans stora kulturhistoriska verk »Dagligt Liv i Norden»: Bönder og Köbstadsboliger sid. 120 i Folkeudgaven. Där framställer han järnkakelugnen som en invändigt under kakelbeklädnaden kring härden med järnhällar försedd ugn. Sedermera skulle kakelbeklädnaden hafva aflägsnats, och järnhällarna, som då blefvo synliga, ha börjat utsmyckas. Det material till frågans bedömande, som nu finnes kvar, synes mig tala emot denna uppfattning, då, som jag nedan får tillfälle att visa, ingen af de till oss bevarade ugnarna kräver en sådan utvecklingsgång, men väl de flesta, som vi hafva kvar, äro så beskaffade, att man i en och samma ugn till öfverdel måste ha användt ett annat material än järnhällar. I de fall, jag på nordisk botten känner, saknas visserligen uppgifter om eller fragment af dessa ugnars öfre partier, men järnhällarnas beskaffenhet och utländska analogier visa, att det icke torde vara tvifvel underkastadt, att de flesta af 1500-talets ugnar varit järnkakelugnar i den meningen, att den kubiska lådan kring eldstaden varit uppförd af järnhällar, öfverdelen af kakel eller tegel.

Redan här önskar jag framhålla den skillnad, som ligger i benämningarna sättugn (biläggaru gn, biläggare) å ena sidan samt vindugn (ugn med egen eldstad) å den andra. De förra beteckna sådana ugnar, där man i egentlig mening icke eldar. I dessa införs glöden från brasan å härden för att här i ugnen småningom förkolna och därunder aflämna rik värme åt ugnsväggarna. Sådana sättugnar voro de enbart af kakel eller tegel byggda ugnarna. När ett nytt material anbragtes kring härden i dessa, influerade detta naturligtvis icke på deras äldre användning.

Om de ugnformer, som voro i bruk mot slutet af 1500-talet, lämna oss åtskilliga inventarielistor från den tiden flera icke oviktiga upplysningar. Så finnas t. ex. dylika listor i behåll dels från de borgerliga hemmen i Helsingör, dels från det Helsingör närbelägna slottet Kronborg. De förra äro bearbetade af Jörgen Olrik i »Borgerlige Hjem i Helsingör for 300 år siden», de senare äro offentliggjorda af F. R. Friis i »Samlinger till dansk Byggnings- og Kunsthistorie».

På Kronborg slott funnos — enligt ett inventarium från år 1600 — icke eldstäder i alla rum. Järnkakelugnar förekommo i 6 rum; i tvenne (i drottningens gång invid den stora salen och i konung Jakobs af Skottland kammare) voro 2 stycken sådana i hvardera rummet; i ett en kakelugn. I alla dessa fall beskrifvas ej ugnarna närmare. Om ett par finnes emellertid bestämda uppgifter, som intyga deras karaktär af sättugnar. Om kakelugnen i Riderstuen säges nämligen, att den är af »lerpotter och saknar dörr»; om en sådan uti Borgestuen, att den är en järnkakelugn utan dörr. — I Villum Henriksens i Helsingör bo, öfver hvilket bouppteckningen förrättades 1608, funnos ej mindre än 4 ugnar, som räknades bland järnet: en vindugn, en »kullet» ugn och tvenne höga ugnar. Detta måste anses ha varit ett verklig luxuöst bo, ty på själfva Köpenhamns slott finnas en mansålder senare (1638), om man får tro det likaledes af Friis tryckta inventariet, endast allt som allt 4 järnkakelugnar. Omnämmandet af en vindugn i Villum Henriksens bouppteckning visar därjämte otvifvelaktigt, att man troligtvis redan före 1500-talets slut hade järnugnar eller järnkakelugnar med själfständig eldstad. I stort sedt kunna alltså sådana alltifrån deras första uppträdande i Norden vara så väl biläggare som ugnar med egen eldstad, ehuru det förefaller som om ännu under närmare ett århundrade de förra voro vanligare och talrikare.

I långt högre grad än genom kortfattade notiser ur inventarielistor, hvilka ju möjligen kunna tolkas på olika vis, styrkes min här framställda uppfattning om ugnarnas olika beskaffenhet genom iakttagelser på det ännu bevarade materialet. Såväl här och där på sin gamla plats som i de olika skandinaviska museerna finnes

ett omfattande studiematerial för bedömande af hithörande frågor. Hvad beträffar de *älsta* ugnarna vidlåder en brist detta material, nämligen, att det väsentligen endast är järnhällar och andra metall-delar, som på grund af större hållbarhet öfverlevat ugnarnas raserande och omsider fått en plats i museerna. De delar som bestått af annat material, t. ex. kakel, finnas kanske också i behåll, men äro åtminstone icke numer förenade med de respektive järndelarna. Annorlunda är det med järnkakelugnarna från 1600- och 1700-talen.

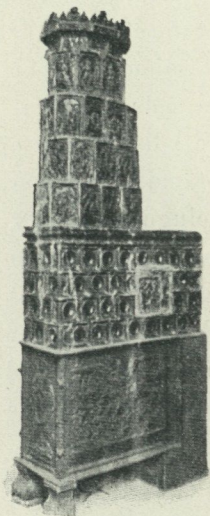

Fig. 1. Järnkakelugn.
Halberstadt.

Utom den rikhaltiga samling af original-ugnar och hällar, som under årens lopp bragts samman till Nordiska Museet, och som härstammar ej blott från de sydsvenska provinserna utan jämväl från Danmark och Norge, har stått till mitt förfogande afdrag af de fotografier, som fotografen Chr. Hude i stor utsträckning tagit af järnugnar eller dess delar i danska museer och på danska slott, bl. a. i National-museets 2:a afdelning i Köpenhamn och i dansk Folkemuseum. Det hela utgör en högst anse-
lig samling afbildningar af hithörande föremål. De flesta bilderna äro så vällyckade, att de vanligen utgöra ett tillfredsställande, ofta ett fullt tillräckligt studiematerial.

En ännu väl bevarad, orubbad järnkakelugn af äldre typ är mig icke bekant på nordisk botten och det torde väl vara föga sannolikt, att en dylik där kommer att numera påträffas, då en ur värmegifningssynpunkt så föga tillfredsställande pjäs näppeligen bevarats under vårt kyliga luftstreck, sedan förbättringar vidtagits i ugnskonstruktionerna. För att emellertid ge en enhetlig bild af en sådan järnkakelugn och få en utgångspunkt för att bedöma de fragment, som finnas kvar efter de *älsta* nordiska ugnarna, meddelas här bilden af en dylik från Halberstadt i Nordtyskland. Reproduktionen är gjord efter en tillfälligtvis påträffad fotografi, och jag har ej sett originalet.

Som bilden visar är denna järnnakelugn en biläggare. Kring eldstaden har man järnhällar och ofvan på dessa en öfverdel af kakel, hvilken på ett ståtligt sätt höjer sig våning efter våning mot taket. Flere af de här förekommande kakelformerna erbjuda ett intressant material, men dessa må vi för denna gång lämna åsido och endast fästa uppmärksamheten vid järndelarna.

Bottenhällen, på hvilken glöden och askan skola hvila, är upphöjd från golvet i rummet, så att luften spelar fritt under densamma; den hvilar framtill på ett par fötter och är baktill fastgjord i väggen. Dess form är rektangulär, dess öfversida har falsar, i hvilka vägghällarna ställas.

Väggarna bestå af 3 järnhällar, nämligen 2 bredare sidohällar och en smalare gafvelhäll. Den fjärde kortsidan är öppen mot ett

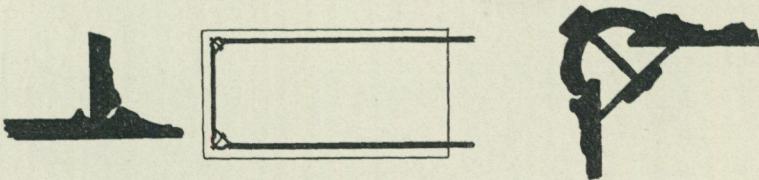

Fig. 2. Plan och detaljer från järnnakelugn.

Kristianstadtrakten, 1571. Nord. Mus. 85311.

hål i väggen, genom hvilket glöden införes från ett angränsande rum, hvadan alltså ingen synlig öppning finnes i ugnen.

Som t. ex. fig. 2 ofvan tydligare visar, förlängas långsidohällarna åt baksidan med en platta, som är oornerad och afsedd att inmuras i väggen. Sidohällarna och gafvelhällen sammanhållas, förutom genom falsarna i botten- och takhällar, genom skenor öfver hörnen med bultar på sätt, som fig. 2 klargör. För att lämna bultarna plats äro längsgående uttagningar gjorda i hällarnas ytterkanter. Dessutom har takhällen — troligtvis — en stor rektangulär öppning för att släppa upp värmen till de af kakel omgifna delarna.

Hvad som är utmärkande för Halberstadtugns järndelar, visar sig vara karakteristiskt för en stor grupp ugnar med samma konstruktion och bland dessa jämväl för dem, som äro de vanligaste i

de nordiska länderna. Detta är så mycket förklarligare, som af inskrifterna att döma de äldsta i Norden bevarade järnkakelugnarna tillverkats någonstädes på nordtysk botten. År 1893 införlivades med Nordiska Museets samlingar järndelarna till en sådan biläggare. Underredet och öfverbyggnaden, den senare troligen af kakel, fattas, men i öfrigt har den alla drag, som vi funno karakteristiska för den omtalade Halberstadtugnen. Fig. 2 visar hörnkonstruktionerna m. m. å denna ugn. På långsidornas hållar återges en bild ur den förlorade sonens historia; därjämte finnes en lång inskrift på tyska.

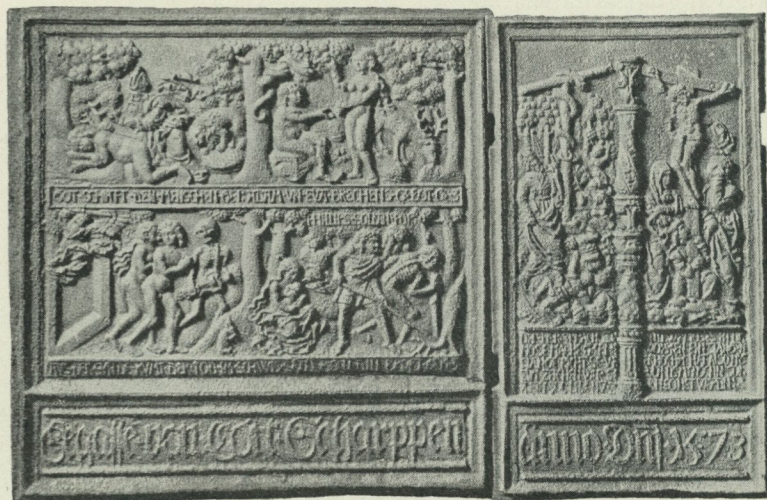

Fig. 3. Hällar.

Hjörning museum. 1573.

På gafvelhällen framställes korsfästelsen i öfre fältet och det nedre utfylles af året 1571, ett af de tidigaste, som förekomma på kända järnugnar. — På järnhällar från en ugn i Hjörning ha vi samma konstruktion på långsidornas hållar och på gafvelns. Den sistnämnda har en för den senare medeltiden karakteristisk bild, nämligen ett sidoställande af korsfästelsen och dess speciella gammaltestamentliga prototyp, kopparormens upphöjande i öknen. I nedre fältet är denna daterad 1573, fig. 3. Denna form för dateringar upphör med 1500-talet.

Järnbäckelugnarna och äfven järnbäckelugnarna förekomma att döma efter de orter, hvarifrån hällar till sådana inkommit till museerna, väsentligen i Danmark, Skåne, längs västkusten och i Norge, således hufvudsakligen i de delar af Norden, som intill 1600-talets midt lydde under den danska kronan. Mycket sällsynta synas de ha varit inom det dåtida Sveriges provinser. Det är rent påfallande, att en gräns för kulturinflytandena i detta fall följt den politiska gränsen. Under sådana förhållanden kan ett par uppgifter om järnbäckelugnarna från Mälardalen möjligen ha sitt intresse. I bilagorna till K. F. Karlssons »Blad ur Örebro skolas historia» h. I, sid. 46, omtalas, att skolans inventarium från 1622—1625 förökats bl. a. med en järnbäckelugn, som inköpts för 71 daler, en för dåtida förhållanden vid Örebro skola betydande utgift. Men något om dess utseende meddelar icke den korta notisen.

Bättre situerade äro vi i fråga om kunskapen om järnbäckelugnarna på en annan plats i Mälardalen. Här ha vi nämligen kvar ansevärd fragment efter sådana. Redan i Meddelandena från Nordiska Museet för år 1903 var jag i tillfälle omtala att i den omfattande gåfva, som aktiebolaget Atlas öfverlämnade från Ulfunda i Bromma socken i Uppland, till Nordiska Museet, jämväl befunno sig en hel och en half sidohäll af osedvanligt stora dimensioner. Då ännu en sidohäll fortfarande satt kvar å en vägg i slottet, hade man således att räkna med, att åtminstone 2 exemplar af dylika ugnar funnits därstädes, då slottet mot slutet af 1640-talet stod färdigt att tagas i besittning af sin ägare och byggherre Lennart Torstensson. Hällarnas utsmyckning, Torstenssons egen vapensköld och hans hustrus, Beata de la Gardie, visa nämligen, att ugnarna tillverkats på beställning af byggherren. Hällarnas form är den för dylika *biläggargugnar* vanliga. I januari 1906 kom emellertid till min kännedom ett par nya fynd ute vid slottet, som bestämdt ange, att dessa hällar verkligen tillhört *järnbäckelugnar*. Man hade nämligen vid rifning i ena flygeln inuti en bakugn anträffat tvenne järnhällar, som vid närmare påseende visade sig vara botten- och täckhällar uti en ugn af samma dimensioner, som de redan omtalade sidohällarna ange. Täckhällen (Inv. 106,012) har en stor

rektangulär öppning. Såsom redan framhållits brukar en dylik förekomma i sådana ugnar, som haft en eller flera öfvervåningar af kakel. Vid slottet är samtidigt hittadt ett hörnkakel af svart glaserad fajans, som torde vara tillverkadt vid 1600-talets midt, med en dekoration, som kännetecknar den dåtida Stockholmstillverkningen sådan vi känna den t. ex. genom de s. k. Helgeandsholmsfynden. Det är naturligen endast en hypotes, att just dylika kakel skulle ha tillhört järnkakelugnar här.

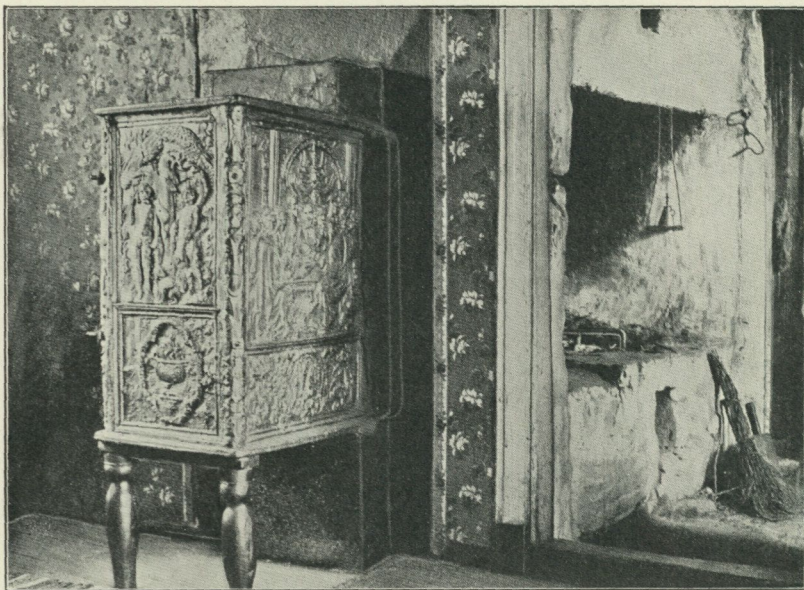

Fig. 4. Sättugn.
Björkeröd, Skåne.

Till öfverbyggnad å någon sådan kan likaledes ha användts kakel af en sällsynt vacker fabrikation, af hvilka fragment påträffats vid Ulfunda. Dessa med hvitglaserade blomster i relief mot djupblå botten äro så dekorativa, att de med största sannolikhet torde ha prydt något af praktrummen på den store fältherrens slott. Detta så tilltalande dekorationssätt har jag ej förut påträffat ibland den svenska fajansfabrikationens alster från 1600-talet.

Om alla hittills nämnda ugnar, där materialet och konstruktionen lämnat klart besked, kan man säga, att de varit järnkakelugnar och biläggargagnar.

Jämsides med järnkakelugnarna ha åtminstone från och med 1600-talets början funnits järnugnar och biläggargagnar. I norsk folkmuseum är en sådan från år 1641 uppställd¹ och sådana från senare hälften af detta århundrade kan man troligen ännu flerstädes fortfarande finna i bruk. Fig. 4 visar en typisk sådan ugn med karakteristiska sent 1600-tals bildframställningar på hällarna. Amanuensen fröken G. Cederblom har fotograferat denna i Björkeröd, Brunnby socken, Luggude härad, Skåne, sommaren 1905. Själfva ugnen är som synes en kubisk låda, hvars bakre del är insatt i spismuren, och hvars främre del hvilar på tvenne fria ben. Bilden är särskildt intressant, därför att den så tydligt åskådliggör sättugnens kombinerings med den öppna spisen i rummet bredvid.² Sättet att hålla samman vägghällarna är fortfarande detsamma som å de äldre

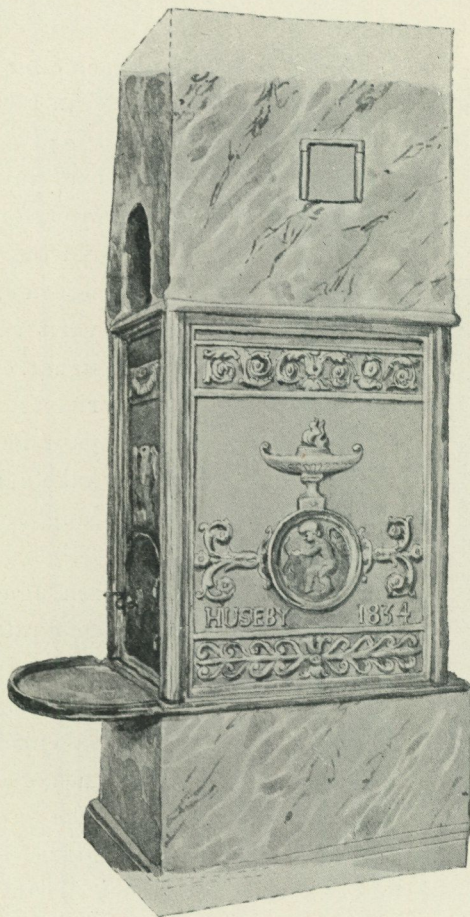

Fig. 5. Järnkakelugn.

Gunneröd, Skåne. 1834.

¹ Afbildad hos H. Fett: Kakelovn og Jernovn i Aarsberetning 1904 m. fl. ställen.

² En 1600-tals järnugn tillhör eldstadsanläggningen i en af Skansens stugor — Kyrkhultstugan från Blekinge.

ugnar t. ex. fig. 2, d. v. s. med lösa järnskenor fastskrufvade öfver ugnens fria hörn. De synliga delarna af bultarna kunna vara rikt ornerade eller finnes det åtminstone en mässingsknopp som afslutning af järntenarna.

Ett mycket stort antal mer eller mindre fullständiga biläggargagnar eller hållar till sådana från 1600-talets senare årtionden finnas i de skandinaviska museerna.

Redan i de anförda citaten ur inventarierna från tiden omkring 1600 ha vi påträffat representanter för »vindugnar», ugnar med egen

Fig. 6. Gafvelhäll till vindugn.
Östergötland. Nord. Mus. 63378.

eldstad, som eldats från det rum, hvori ugnen själf stod. Dessa ha naturligtvis varit såväl järnkakelugnar som järnugnar, ehuru det mig tillgängliga materialet företer blott få absolut säkra bevis på ugnar af det förra slaget. Att järnkakelugnar varit vanliga och bibehållits långt fram är sannolikt. Det bästa mig tillgängliga exemplaret erbjuder en så sen ugn som från 1834, sommaren 1904 fotograferad af amanuensen fröken G. Biller i Gunneröd by, Billinge socken, Onsjö härad i Skåne, fig. 5. Den är så enkel, att man påbyggt densamma med öfverputsadt tegel, således har man icke en gång anskaffat kakel af billigaste slag till detta ändamål.

Från 1600-talet finnes emellertid en stor samling hållar, som tillhört *vindugnar* — hållarna till långväggarna ha nämligen intagningar för skenornas järntenar i *båda* kanterna, och gafvelhällarna ha ugnsluckor, men detta är ju ej tillräckligt, för att man skulle kunna afgöra, om enskilda af dessa hållar ingått i en järnkakelugn eller i en järnugn. De ha troligen efter omständigheterna kunnat tillhöra en ugn af ena eller andra slaget. I Nordiska Museet (inv. 63378) finnes t. ex. en del af en i Åsbo socken, Östergötland, inköpt gafvelhäll, fig. 6, som haft öppning in till eldstaden och lucka.

Denna har en så ålderdomlig framställning af den yttersta domen, att den, om bilden ej finnes på en produkt från en industri, där man långa tider igenom använt gamla modeller oförändrade, obetingadt skulle dateras till 1500-talet.

Fig. 7. Sidohäll till vindugn.

Nat. mus. 2 Afd., Köpenhamn. Nord. Mus. 36442.

På hällar, som varit långväggar i dessa ugnar, må några exempel anföras. Fig. 7 är en afbildning af en sådan från Nationalmuseets Anden afdelning i Köpenhamn (Inv. D. 4275). Nordiska Museet äger en afgjutning af samma häll, ehuru skadad. På medeltida och 1500-

talsvis synas i bakgrunden i öfre fältet flere små scener, i förgrunden en framställning af den barmhärtige samariten (Luc. X). Om honom rör sig inskriften så väl å bandet vid fältets nedre kant som i hela nedre fältet, hvars midt intages af en medaljong med en kvinnas bild. Nationalmuseets häll är daterad 1649 (sic!). I Nordiska Museet finnes jämväl en häll med samma öfre fält, men denna gång kombineradt med ett annat nedre fält. — En annan 1600-tals häll som tillhört samma ugnskonstruktion, visar bilden, fig. 8. I öfre fältet

Fig. 8. Sidohäll till vindugn.
Gottland. Nord. Mus. 101208.

framställes en liffull scen från bröllopet i Kana. Nedre fältet är här mera skadadt. De tre medaljongerna med bröstbilder kunna dock väl urskiljas. Häl- len kommer från Gottland och har skänkts till museet af direktör R. Wallér under hösten 1904.

En representant för en grupp hällar, som äro gjutna på modeller utförda med en säregen träskärarteknik, hvilken afviker från det stora flertalets, visar bilden fig. 9. Originalet till denna häll finnes i Ribe. Äfven här är ytan delad i 2 fält med hvar

sin komposition. I det öfre se vi dels mänsklighetens föräldrar inför Gud fader, sedan de ätit den förbjudna frukten, dels deras utdrifvande ur paradiset. I nedre fältet finnas endast fyra realistiskt återgifna hufvuden, året 1667 och en bokstaf A. Om denna är en signatur för fabriken eller en förkortning af anno, tors jag för tillfället ej uttala mig.

Från slutet af 1600-talet äger Nordiska Museet jämväl hela järnugnar, som äro vindugnar. I »Meddelanden från Svenska slöjdföreningen» 1904 sid. 44, finnes en af dessa afbildad. Det är en prydlig envåningsugn med bebådelsen på gäffelhallarna; på långsidornas

hällar finnes inom en rund omramning de tre vise männens hyllning af Maria med barnet och nedanför bilden en versifierad inskrift på nordisk dialekt. En sättugn med samma bildframställning å hällarna finnes uppställd i Norsk folkemuseum i Kristiania. Denna

Fig. 9. Häll till vindugn.
Ribe, 1667.

är daterad 1692. Således ha vi här troligen på samma fabrik tillverkade hällar med ett och samma mönster, som ibland konstruerats för vindugn, ibland för sättugn allt efter beställarens önskan. Detta jämte mycket annat visar, att dessa båda ugnformer ännu under senare hälften af 1600-talet voro lifskraftiga eldstadsarter.

På dessa järnugnar, som blifvit själfständiga eldstäder, har, så vidt jag vet, eldstadsöppningen i Norden undantagslöst fått sin plats i den ena af gafvelhällarna, vare sig ugnen står med gafvel eller långsida ut mot rummet. Detta är antingen beroende på inflytande från eller en parallel till förhållandena i östra Tyskland. Eldstadsöppningen är emellertid redan i Hamburg och sedan i de västerut från denna stad belägna provinserna på långsidan. I Mälarprovinserna och i de landskap, som fått sina kulturinflytelser från samma håll som dessa, har det västtyska bruket vid midten af 1600-talet haft ett afgörande inflytande. Så till ex. förflyttades under arbetets gång på Skoklosters slott eldstadsöppningen från gafveln till långväggen på de sättugnar, som där vid denna tid uppfördes. Det ojämförligt största antalet kakelugnar i dessa trakter förses sedermera från och med denna tid med eldstadsöppning på långväggen. Trots detta bruk vunnit inträde i Mälardalen, har dock ej något inflytande kunnat spåras, vare sig från Västtyskland eller öfre Sverige, på vanorna i föreliggande fall inom det mellanliggande området, som stått under danskt kulturinflytande.

Under 1700-talet infördes åtskilliga nyheter, ehuru man fortfarande i nästan samma utsträckning som förut synes ha använt såväl bilägg- som vindugnar. Både under 1500- och 1600-talen var det ju regel att hällarnas dekoration var delad på tvenne starkt markerade fält. Detta bruk upphör alltmer, hela ytan får åtminstone hvad långväggarnas hällar beträffar en enhetlig komposition. Exempel därpå äro talrika, se flere af bilderna. Gafvelhällarna äro i detta fall konservativare, på den grund att eldstadsluckan ger en så naturlig anledning till en tudelning af ytan. På den motsatta gafveln intager brukets eller järnverkets signatur motsvarande plats.

De lösa skenorna i hörnen afläggas. I deras ställe gör man falsar antingen i långsidornas eller i gafflarnas hällar på de ugnar, som ha egen eldstad, eller en efter sättugnens konstruktion lämpad motsvarande anordning. Bottenhällens ena kortsida utdrages mycket ofta, för att skydda golfvet från förorening från eldstadsöppningen. Detta förekommer naturligtvis endast å vindugnarna. På dessa utvecklas likaledes rökgången, så att den på sina håll förses med

gnistsläckare. Liksom ugnshällarna i allmänhet arbetas och siras omsorgsfullare, riktar man sin uppmärksamhet på underredets, rökgångarnas och gnistsläckarnas konstnärliga utsmyckande.

Björkerödsugnsens form, fig. 4, torde fortfarande vara den allmännaste hela 1700-talet igenom, så väl för sätt- som vindugnar. Till de många Nordiska Museet förut äger från Norge, Danmark eller Skåne, fick Museet hösten 1904 af dir. R. Wallér i Visby mot-

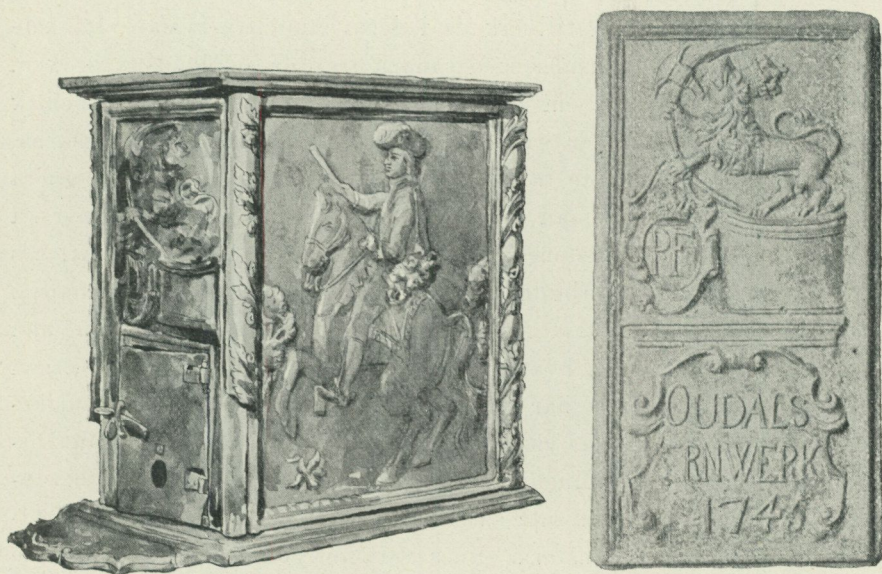

Fig. 10, 11. Vindugn och dess gafvelhäll.
Gottland, 1745. Nord. Mus. 101207.

taga en dylik ugn, som både därför, att den medförde nya bildframställningar, och därför att den kom från en landsdel, Gottland, som ej förut var representerad genom järnugnar, hade sitt stora intresse, fig. 10. Den är af normal storlek och långväggarnas hällar smyckas af en ryttarfigur, som, om jag tolkar gafvelhällarnas PF rätt, torde vara en framställning af den danska kronprinsen, som vid denna tid hette Fredrik. Den gafvel, som ej har eldstadsöppningen, bär järnbrukets signatur, Oudals jern verk, och årtalet 1745, fig. 11. Ugnen är således tillverkad vid nämnda bruk i Hedemarkens

amt i Norge. Den är således en importvara till Gottland. Under sistlidne sommar hade jag tillfälle iakttaga, att järnugnar varit rätt vanliga på ön förr i tiden. Hällar funnos både i fornsalen och flerstädes vid gårdar och prästgårdar, stående ute i något hörn. Flere af dessa hafva jämväl varit norska fabrikat; en liflig förbindelse mellan Gottland och Norge synes alltså hafva ägt rum under 1700-talet.

Under nämnda tid ha järnugnar varit en af Norges viktigaste exportartiklar. Hällar tillverkade i detta land möter man ofta i de danska museerna jämsides med sådana från de småländska bruken. Det kan tyckas som om det också borde ha funnits en inhemsk dansk fabrikation af en sådan nödvändighetsvara som järnugnarna, men i så fall hafva de inhemska gjuterierna uraktlåtit att signera sina alster, ty medan man alltsom oftast finner svenska eller norska märken, har jag åtminstone icke hittills påträffat något danskt.

Under 1700-talet utbildades och omformades några af järnugnarna, samtidigt som den stora mängden bibehöll den häfdvunna kubiska formen. Det material, hvaraf dessa pjäser äro gjorda, och möjligen andra omständigheter har hindrat en alltför skiftande formrikedom. Dessa ugnar ha vidgats väsentligen på så vis, att de förhöjts en eller flere våningar med gjutjärnshällar. Vanligen är ofvan på den kubiska lådan satt en portalliknande öfre våning. Anledningen till denna ugnform synes vara inflytande från främmande mönster. I olika material, järn eller fajans, har jag sett mycket närstående ugnar i Hamburg, Bremen och Emden, hvarför det torde vara från detta håll, som denna ugnform inkommit till Norden. För resten har den gjort sig gällande icke allenast på de norska järnugnarna utan äfven på Östersjöområdets fajansugnar, ehuru vi icke här bli i tillfälle att närmare uppehålla oss vid detta inflytande. Särskildt torde dock kunna påpekas, att själfva formgifningen på gjutjärnshällarna i ugnarnas öfre våningar tydligt visar sig vara kopiering af former, som uppstått i annat material.

För att visa huru denna sist omtalade utveckling gestaltade sig har jag ibland de Hudeska fotografierna hämtat några bilder och detta hellre än bland fotografier af Museets föremål, ty de först-

nämnda återge ugnarna i deras ursprungliga uppställning. Hvad trevåningsugnar beträffar, har för öfrigt Nordiska Museet icke någon sådan. Fig. 12 och 13 äro båda från hufvudbyggnaden på baroniet Löwenborg, Holbäcks amt, Sjöland, således från slottsinteriorer. Dylika i flere våningar uppbyggda ugnar förekomma vanligen i förmögnare hem, ty sannolikt endast de relativt burgna voro i tillfälle att lägga sig till med så pass kostbara eldstäder. På

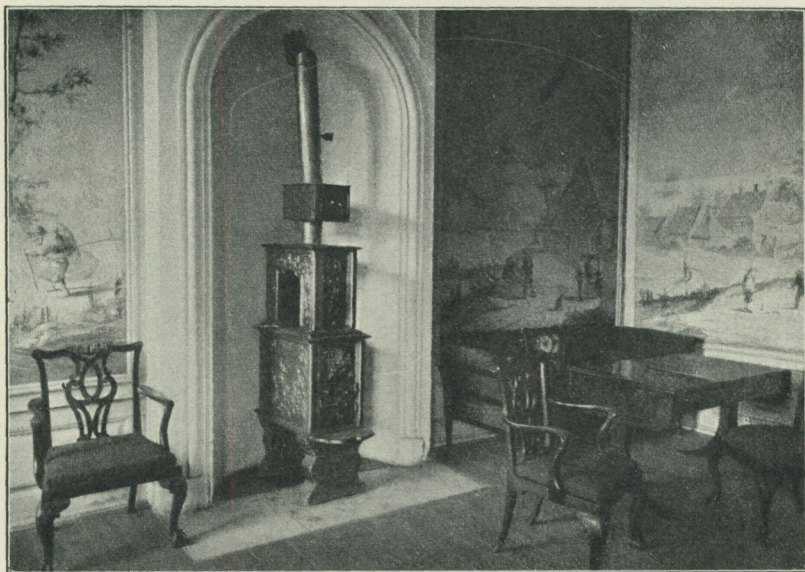

Fig. 12. Vindugn i 2 våningar.
Löwenborg, Sjöland.

nämnda ställe finnes en mångsidig kollektion sådana, och detta får sin förklaring däraf, att gården kort före midten af 1700-talet inköpts af en rik norsk bruksägare Herman Leopoldus, som lät iordningställa byggnaden, och hvad var väl då naturligare, än att han försåg sina rum med praktexemplar af sina bruks fabrikat. Sedan dess ha de fått förbli orubbade, då inga mer omfattande reparationer öfvergått byggnaden.

Båda de afbildade ugnarna stå påtagligen på sina ursprungliga fötter. Långsidohällarna i nedersta våningen ha en större komposi-

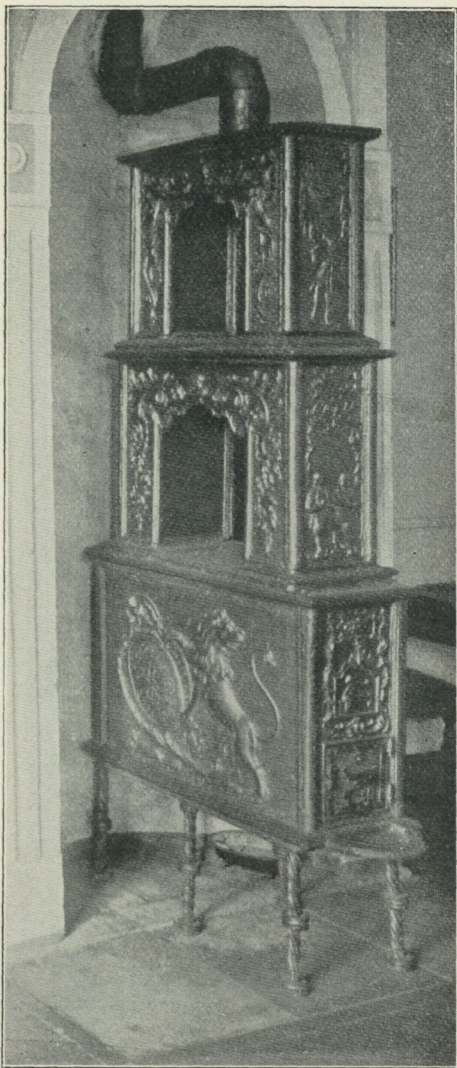

Fig. 13. Vindugn i 3 våningar.
Löwenborg, Sjöalland.

tion; den eller de öfre våningarnas hällar ha vanligen endast bladmönster eller rokokornament. Båda ugnarna stå i en nisch i väggen. Förr voro ugnarna af detta slag som sättugnar kombinerade med en öppen spis, här har spisöppningen vidgats och sättugnen, som förvandlats till vindugn, har ställts midt inuti denna öppning.

Något yngre — från gustaviansk tid skulle det heta på svenskt område — är den ståtliga ugn fig. 14 visar. Den står på Clausholms slott i Jylland. Som det af bilden tydligt framgår, har den blifvit ställd framför en igensatt öppen spis, en af de praktfullare i sitt slag. Denna bild ger alltså i sin mån en liten illustration till den strid, som stått mellan järnugnarna och äldre, ännu primitivare eldstäder och hvilken slutade med de förras seger.

För att visa en egendomlig form för gnistsläckare medtages jämväl en ugn i Randers

museum, dit inflyttad från skolan i Lem, som museumsassistenten d:r M. Mackeprang haft vänligheten att åt mig fotografera. Utom det å den synliga delen framträdande monogrammet C(hristian) 7 är den som vanligt å norska ugnar signerad på ena gafvelhällen:

Sognedahls ♂ verk, och daterad 1766. Särskildt på Jyllands synes gnistsläckare ha varit vanliga; taktäckningen å byggnaderna har varit sådan, att man sett sig tvungen att iakttaga den största varsamhet med elden, så att gnistor icke kommo ut ur skorstenen med röken. Likaledes från Jylland är det bekant, att man på järnugnarna användt ett annat prydnadsföremål, fig. 16, som att döma af namnet »æblesteger» jämväl synes ha något om ock ringa praktiskt syfte. Sådana finnas både af mässing och koppar. Som af den meddelade afbildningen af en sådan, en »stölp», ur Nordiska Museets samlingar framgår, äro dylika försedda med en sirlig, efter materialet afpassad ornering.

Sidohällarna i nedre våningen på den afbildade järnugnen i Randers museum, fig. 15, ha ett ornamentalt drag, som torde förtjäna påpekas. Dessas yta är nämligen öfverdragen med lodräta linier. En mindre grupp hållar från 1700-talet äro dekorerade i samma maner. Detta lilla drag har jag velat framhålla, ty ett järnbruk i denna industris utkanter har — som straxt närmare skall omtalas — tydligen starkt påverkats af nämnda dekorativa smakriktning.

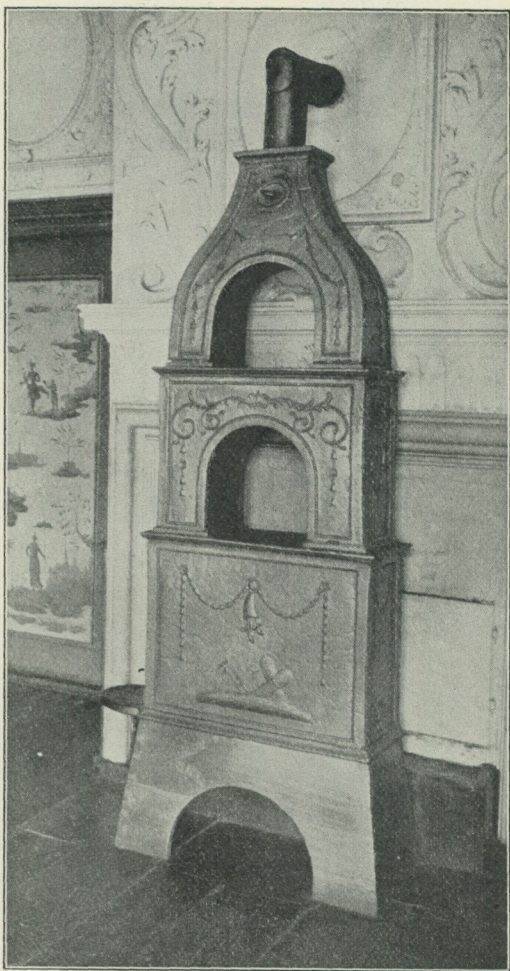

Fig. 14. Vindugn i 3 våningar.

Clausholm, Jylland.

Är Mälardalen under 1700-talet alldeles främmande för järn-ugnar, återkommer emellertid bruket af sådana i några af de mer

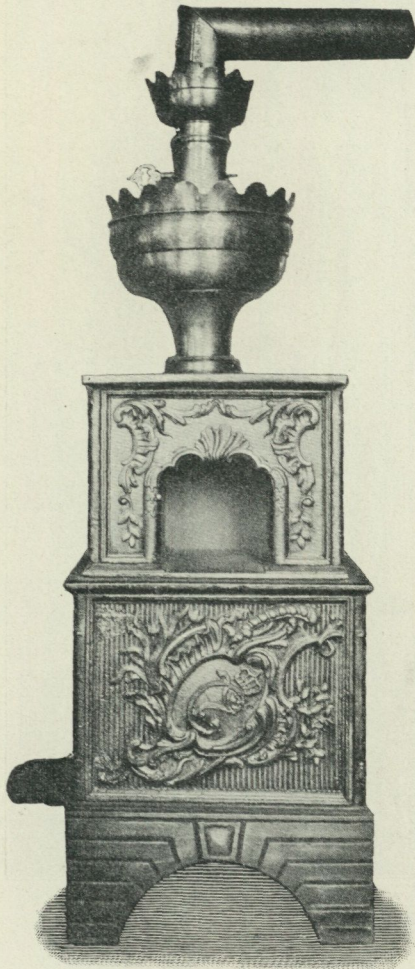

Fig. 15. Vindugn.
Randers Museum. 1766.

nordligt belägna svenska landskapen. I Dalarna, Härjedalen och Jämtland, som öfver gränsbygderna stått i liflig trafik med Norge, äro nämligen järnugnar icke så alldeles sällsynta. Äfven ett och annat af de i dessa nejder belägna järnbruken har tillverkat sådana. Sistlidna år (1905) inkom genom kand. N. Keyland som gåfva af Anna Fundin i Tännäs en envåningsugn af Ljusnedals fabrikat från slutet af 1700-talet, men äfven större sådana lära där hafva tillverkats. Den är signerad L ♂ D; P. W., men saknar årtal, se fig. 17 (Inv. 103404) och de dithörande hällarna äro streckade på samma sätt som den danska ugnen, fig. 15. I det ovala midtfältet se vi en scen, som endast kan rinna upp i en norrländsk tecknares sinne: en lapp åkande i pulka efter sin ren. Enligt den mig genom Keyland meddelade traditionen på platsen har man ännu i hågkomst den konstnär, om vi så må kalla honom, som ritat

bilderna för dessa hällar. Han var en bygdekonstnär som hette Jöns Ljungberg och bodde i Ljungdalen i Storsjö kapellförsamling. Hans verksamhetstid lär ha infallit under 1700-talets senare hälft och något in på 1800-talet.

Järnugnarna synas ha förlorat i popularitet med 1800-talets ingång. Endast få ugnar eller ugnsdelar känner jag från senare tid. Emellertid äger Nordiska Museet en samling visserligen illa farna trämodeller till ugnshällar, som användts under 1800-talets förra hälft vid ett par småländska bruk. De visa, att man till järnhällarna först gjort en modell i trä eller metall. Öfver denna gjordes sedan en form, som därefter användes så länge den höll. Motiven till afbildningarna på hällarna äro ännu hämtade från samma krets, som under äldre tider, eller från stick eller på annat sätt framställda populära bilder. På en af dessa trämodeller finna vi — för att ge ett

Fig. 16. »Stölp».
Nord. Mus. 71665.

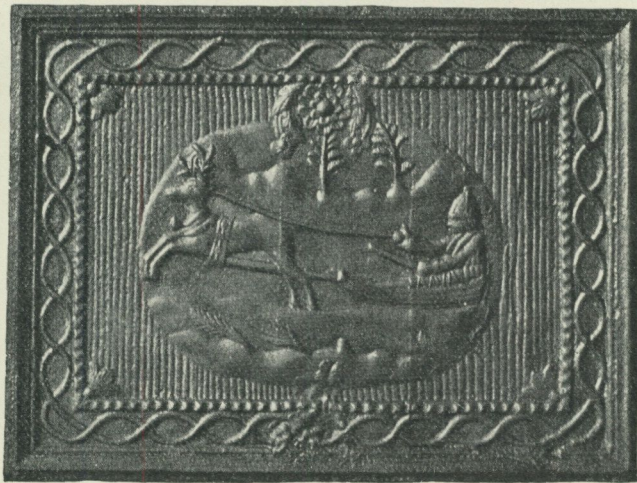

Fig. 17. Häll till vindugn.
Härjedalen. Nord. Mus. 103404.

exempel — en framställning troligen af något i brukets historia viktigare sammanträde, med flere kring ett bord samlade personer,

fig. 18. Flere af dessa järnhällsmodeller äro både signerade och daterade, andra icke.

Kakelugnar med större värme- och bränslebesparing, järnspisar af moderna konstruktioner taga från 1800-talets midt öfverhanden. Järnugnarna börja raseras och smältas ned. Endast en ringa procent har undgått detta öde och vittnar i museerna om en snart utdöd eldstadsform.

Intresset för dessa gamla ugnar som kulturminnen har på senaste tiden börjat tilltaga. Sistlidne sommar har hållits en af katalogen att döma mycket omfattande utställning af sådana i Norsk folkemuseum. Det är ju naturligt, att intresset för dem är störst i Norge, ett land, där denna industri haft en verklig blomstringsperiod under 16- och 1700-talen.

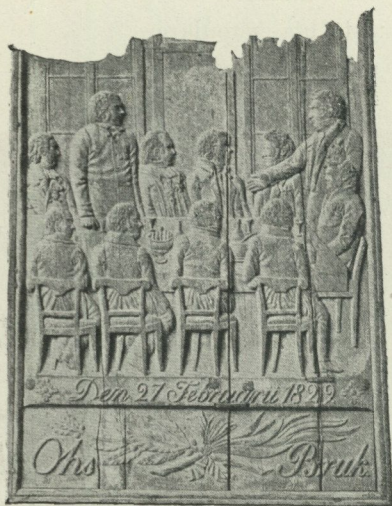

Fig. 18. Trämodell till järnhäll.
Ohs bruk, Småland. Nord. Mus. 67040 a.